

Dirck Volckertszoon Coornhert en Herman Herbers

Dirck Volckertszoon Coornhert en Herman Herbers

Beeldvorming door de eeuwen heen

KEES PLAIZIER

Hilversum
Verloren

2025

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van
M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting.

Afbeeldingen op het omslag: Dirck Volckertszoon Coornhert;
de gereformeerde theologen Johannes Calvijn, Johannes Cuchlinus,
Sibrandus Lubbertus, Arent Corneliszoon, Jacobus Trigland en Jeremias Bastingius;
geuzenleider Lumey (collectie Rijksmuseum, <https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie>)
en titelblad *Bekentnisse des Gheloofs* van Herman Herbers.

© 2025 Kees Plaizier
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789464551990

Opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
Omslagontwerp: WarmGrijs/Robert Koopman, Hilversum

*This publication has been produced in accordance with the EU Deforestation Regulation (EUDR).
No part of this publication may be reproduced in any form, including use for text and datamining,
without written permission from the publisher.*

Inhoudsopgave

Inleiding	10
1 Dirck Volckertszoon Coornhert	13
1.1 Inleiding	13
1.2 Korte levensschets	14
1.3 Nabeschouwing	23
2 Coornherts geloofsleven	27
2.1 Inleiding	27
2.2 Geestelijke ontwikkeling	27
2.3 Mystiek	30
2.4 Zichtbare en onzichtbare kerk	34
2.5 Zuiverheid van het geloof	35
2.6 De Bijbel	36
2.7 Letterlijke en geestelijke interpretatie van de Bijbel	37
2.8 Kennis en Waarheid	39
2.9 Libertijnen	39
2.10 Aanvallen op hervormers en predikanten	41
2.11 Sekten	43
2.12 Ceremoniën	44
2.13 Predestinatie	46
2.14 Zonde en erfzonde	46
2.15 Volmaakbaarheid	51
2.16 Wedergeboorte	54
2.17 Toegerekende rechtvaardiging	55
2.18 Godsdienstvrijheid	57
2.19 Slot	60
3 Vier eeuwen beeldvorming over Coornhert	63
3.1 Inleiding	63
3.2 Beeldvorming in vroeger eeuwen	63
3.2.1 F.D.J. Moorrees	65

3.3	Beeldvorming in de twintigste eeuw	69
3.3.1	Laurentius Knappert	69
3.3.2	Jan en Annie Romein	70
3.3.3	Bruno Becker	70
3.3.4	Henk Bongers	73
3.3.5	J.A.L. Lancée	89
3.3.6	Christiane Berkvens-Stevelinck	89
3.3.7	Wiebe Bergsma	90
3.3.8	Jonathan Israel	91
3.3.9	M.E.H.N. Mout	92
3.4	Slot	94
4	Beeldvorming over Coornhert in deze tijd	97
4.1	Inleiding	97
4.2	Mirjam van Veen	97
4.3	Marianne Roobol	108
4.4	Gerlof Verwey	112
4.5	Jaap Gruppelaar	120
4.6	Alex Noord	122
4.7	Ruben Buys	123
4.8	Polemist en vredezoeker	143
4.9	Een strijdbare Haarlemse humanist	147
4.10	Gerrit Voogt	148
4.11	René van Stipriaan	149
4.12	Gertjan Glismeijer	150
4.13	Slot	151
5	Coornhert en het Statenglas in de Sint-Janskerk in Gouda	153
5.1	Inleiding	153
5.2	Twee werken over de vrijheid van geweten	153
5.3	Raadslieden van prins Maurits bezoeken Gouda	158
5.4	Het Statenglas	159
5.5	Toe-eigening	163
5.6	Slot	165
6	Coornhert en de doopsgezinden	167
6.1	Inleiding	167
6.2	Coornherts verzet tegen de doopsgezinden	168
6.3	Vriendschap tussen Coornhert en Hans de Ries	171

7	Herman Herbers	175
7.1	Inleiding	175
7.2	Gouda kiest voor Herman Herbers	176
7.3	Geloofsleven	178
7.4	Bekentnisse des Gheloofs	180
7.5	Goudse Glazen verbinden Erasmus en Herbers	182
7.6	Korte Onderwijsinghe (1)	184
7.7	Herbers als voorloper	185
7.8	Het einde der tijden	186
7.9	De antichrist	187
7.10	Nabeschouwing	188
8	Een gewezen monnik met een eigen geloofsbelijdenis	191
8.1	Inleiding	191
8.2	Gewezen monnik	191
8.3	Eigen geloofsbelijdenis	192
8.4	Eigen orthodoxie	193
9	Dominantie in de kerkgeschiedenis	195
9.1	Inleiding	195
9.2	Eigen geloofsleerboek in Gouda	196
9.3	Een calvinistisch vormingsoffensief	196
9.4	Korte Onderwijsinghe (2)	198
9.5	Heidelbergse catechismus	199
9.6	In het wild opgroeiende Goudse jeugd	200
9.7	Invloed Herman Herbers	202
9.8	Kritiek op Korte Onderwijsinghe	203
9.9	Goudse Canon	208
9.10	Slot	208
10	Ballingschap en spiritualisme in de zestiende eeuw	211
10.1	Inleiding	211
10.2	Calvinisten versus Libertijnen	211
10.3	Ballingschap	213
10.4	Spiritualisme	218
10.5	Een reformatie van vluchtelingen	227
10.6	Slot	229
11	19^e-eeuwse geschiedschrijving over ‘bijzondere leraren’	231
11.1	Inleiding	231
11.2	Annaeus Ypeij en Isaäc Dermout	232
11.3	Carel Maria van der Kemp	234

11.4	Zwingliaanse invloeden	234
11.5	Ulrich Zwingli	235
11.6	Bijzondere leraren	236
11.7	Huibert Duifhuis	237
11.8	Caspar Coolhaes	240
11.9	Herman Herbers	243
11.10	Dirck Volckertszoon Coornhert	247
11.11	Slot	250
12	Coornhert en Herbers: verwante geesten	253
12.1	Inleiding	253
12.2	Waarheidsdrang	253
12.3	Inleiding geloofsleven	255
12.4	Mystiek	256
12.5	Bijbel, kennis en waarheid	257
12.6	Letterlijke of geestelijke uitleg	258
12.7	Libertijnen	260
12.8	Omgang met gereformeerde predikanten	260
12.9	Ceremoniën	261
12.10	Predestinatie	262
12.11	Erfzonde	263
12.12	Volmaakbaarheid	264
12.13	Wedergeboorte	265
12.14	Rechtvaardiging	265
12.15	Onzichtbare kerk	266
12.16	Invloed rooms-katholieke leer	267
12.17	Erasmus	268
12.18	Moderne Devotie	272
12.19	Nadere Reformatie	273
12.20	Invloed spiritualisme	274
12.21	Slot	278
13	Een oude spreuk over 'leren sterven'	281
13.1	Inleiding	281
13.2	Parmenides	281
13.3	Plato	282
13.4	Seneca	284
13.5	Ars moriendi	285
13.6	Des coninx summe	285
13.7	Gheraert Leeu	286
13.8	Een scone leeringe om salich te sterven	287
13.9	Thomas à Kempis	289

13.10 Erasmus	290
13.11 Coornhert	291
13.12 Gedenckclanck	294
13.13 Angelus Silesius	295
13.14 Nederduitsche spreekwoorden	296
13.15 De spreuk in onze tijd	297
13.16 Slot	300
Nabeschouwing	303
Gebruikte bronnen en literatuur	306
Personenregister	316

Inleiding

In dit boek worden twee vrijmoedige theologen, levend in het zestiende-eeuwse Holland, bij elkaar gebracht. Ze deelden niet alleen deze vrijmoedigheid, maar er was meer als het gaat om beider geloofsleven dat veel parallellen vertoont. Vooral in hun houding tegenover de *Heidelbergse catechismus*, hun verstaan van de Bijbel en hun pleidooi voor vrij onderzoek kunnen zij als geestverwanten worden gezien. Herman Herbers was een door calvinistische collega's omstreden gereformeerd predikant in Gouda toen de bij de gereformeerden eveneens omstreden katholieke theoloog en schrijver Dirck Volckertszoon Coornhert daar in 1588 kwam wonen, nadat hem in Delft was opgedragen die stad te verlaten. Ze leefden beiden in een woelige periode. De opstand tegen de Spaanse koning duurde voort. De Gereformeerde Kerk was volop bezig een vaste positie in de samenleving te verwerven. Rooms-katholieken konden hun geloof niet meer in het openbaar uitoefenen.

Veel aandacht zal worden gegeven aan de beeldvorming die in de loop der eeuwen over deze mannen is ontstaan en nog steeds voortduurt. Het geloofsleven van beide theologen en hun verzet tegen sommige leerstellingen van de calvinisten wordt uitgebreid besproken. Herbers verzette zich binnen de kerk, Coornhert erbuiten.

In de eerste zes hoofdstukken staat Coornhert centraal. Hoofdstuk 1 biedt een korte biografie. In het tweede hoofdstuk wordt Coornherts geloofsleven uitgediept aan de hand van thema's als mystiek, predestinatie, zonde en erfzonde, volmaakbaarheid, toegerekende rechtvaardiging, wedergeboorte en godsdienstvrijheid. In het derde en vierde hoofdstuk wordt beeldvorming over Coornhert onderzocht in de literatuur van bekende en minder bekende auteurs over hem. Hoofdstuk 5 gaat eveneens over beeldvorming, maar dan toegespitst op Coornherts relatie met de stad Gouda. In hoofdstuk 6 zal aandacht worden besteed aan Coornherts contacten met de doopsgezinde Waterlanders.

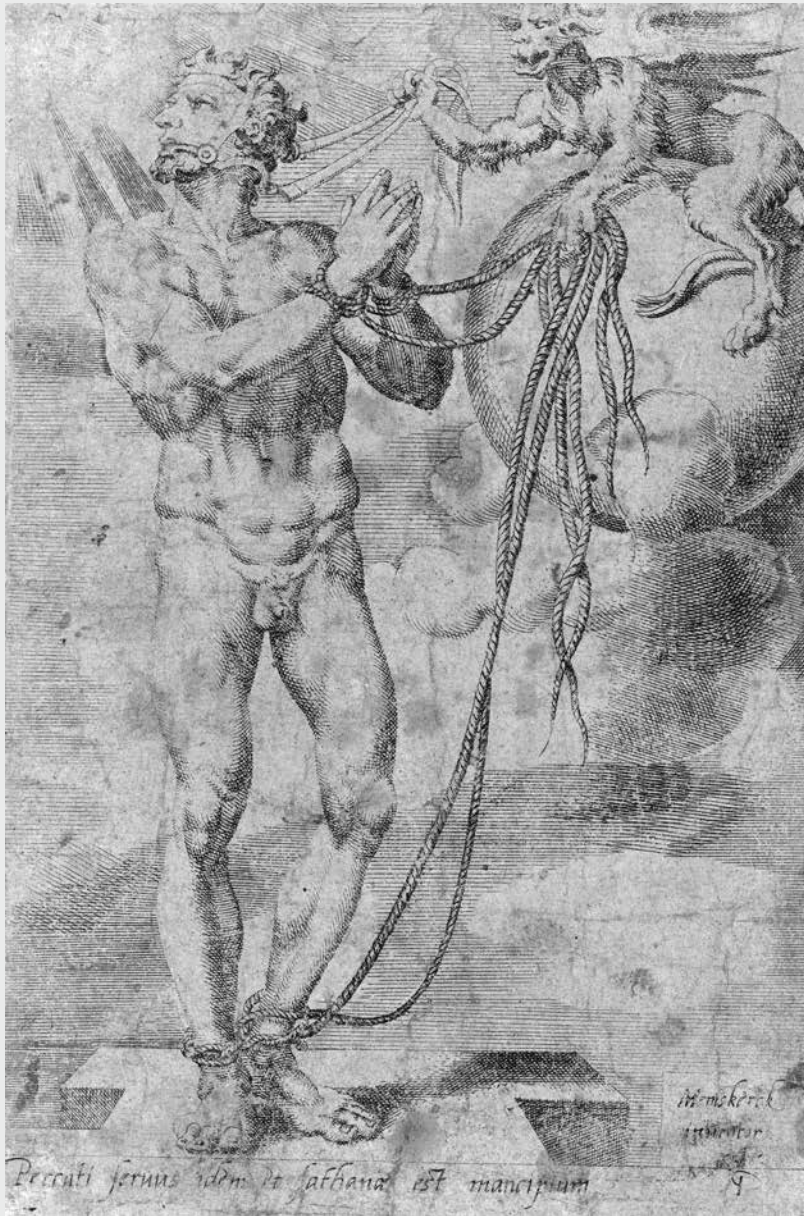
De hoofdstukken 7, 8 en 9 zijn gewijd aan Herman Herbers. Het zevende hoofdstuk kan worden gezien als een samenvatting van en aanvulling op mijn eerder verschenen monografie over deze predikant.¹ In deze hoofdstukken is

¹ Kees Plaizier, *Herman Herbers, Gouds predikant van 1582-1607. Een mystieke weg* (Gouda 2011). Zie voor een verbeterde uitgave: https://www.google.nl/books/edition/_/HozfE-AAAQBAJ?hl=nl (11-2-2025).

ook weer veel aandacht voor beeldvorming. Hoofdstuk 8 gaat nader in op de periode waarin de toen nog rooms-katholieke Herbers het klooster in Gross-Burlo in Noordrijn-Westfalen verliet en later een eigen geloofsbelijdenis of orthodoxie zou hebben geformuleerd. In hoofdstuk 9 is veel aandacht voor *Korte Onderwijsinghe*, een aan Herman Herbers, zijn zoon en ambtgenoot Dirck Herbers en zijn ambtgenoot Herboldus Tombergius toegeschreven boekje voor kinderen in de vorm van een catechismus om hen wegwijs te maken in de eerste beginselen van het christelijk geloof.

Beeldvorming is impliciet aan de orde in hoofdstuk 10, dat handelt over de vraag of Coornhert en Herbers en twee andere dissidente predikanten, Caspar Coolhaes en Huibert Duifhuis, als ballingen en spiritualisten beschouwd moeten worden. Ook hoofdstuk 11 gaat over beeldvorming, maar dan in de geschiedschrijving kort na het ontstaan van de Nederlandse Hervormde Kerk in 1816. Hoofdstuk 12 maakt gebruik van in de voorgaande hoofdstukken opgedane kennis om het geloofsleven van Coornhert en Herbers aan een vergelijkend onderzoek te onderwerpen. Er zijn veel raakvlakken, maar ook verschillen.

Het laatste hoofdstuk heeft een verbindend karakter. Hierin komt veel samen rond de spreuk 'Leert sterven eer ghy sterft, soo conet ghy sterven als ghy sterft'. Deze spreuk is te lezen op de grafsteen van Herman Herbers en diens eerste echtgenote, nog altijd te zien in de Sint-Janskerk in Gouda. Ook Coornhert gebruikte deze spreuk in zijn werken. Het hoofdstuk behandelt het gebruik van de spreuk door de eeuwen heen, te beginnen bij de Griekse filosoof Parmenides en eindigend in onze tijd. Beeldvorming maakt hier plaats voor levensvragen over het einde.

Mensheid wordt door de duivel geketend. Prent 1 van 14-delige serie getiteld *Jakobs ladder of de allegorie van de weg naar eeuwige zaligheid*. De naakte mens is met handen en voeten geketend aan een duivel die op een wereldbol ligt. De duivel heeft bovendien het hoofd van de mens beteugeld. De mens houdt zijn handen in gebed en kijkt hoopvol naar de hemelse stralen in de linkerhoek. Prent: D.V. Coornhert. Ontwerp: Maarten van Heemskerck. Haarlem 1550. Rijksmuseum, <https://id.rijksmuseum.nl/200176538>.

I Dirck Volckertszoon Coornhert

1.1 Inleiding

Coornhert (1522-1590) was in de eerste plaats theoloog, ook al heeft hij niet aan een universiteit theologie gestudeerd en is hij geen priester geweest. Zijn gehele leven stond in het teken van de zuiverheid van het geloof, die hij voortdurend aan de Bijbel toetste. Behalve theoloog was hij ethicus, polemist, dichter, toneelschrijver, vertaler, graveur, drukker, notaris, adviseur van prins Willem van Oranje, secretaris van het stadsbestuur van Haarlem en enige tijd secretaris van de Staten van Holland. Hij kon schermen en zwemmen en hij was muzikaal. Hij speelde fluit, klavecimbel en luit. Zijn motto was 'Weet of rust'. Een mens moet zich inspannen om zekerheid te verkrijgen over wat hij nodig heeft om goed te leven. Al het andere moet hij laten rusten. De noodzakelijke kennis is zelfkennis, waarmee een mens zijn handelen kan toetsen aan de wet van de natuur: behandel een ander zoals je zelf behandeld zou willen worden. Coornhert geloofde in de volmaakbaarheid van de mens met hulp van de genade van Christus. De mens heeft een vrije wil en kan dus ook Gods genade afwijzen en zondig blijven. Hij had veel kritiek op de Rooms-Katholieke Kerk maar bleef zijn leven lang lid van deze kerk. Kerkdiensten woonde hij steeds minder bij. Hij koos uit overtuiging niet voor het protestantisme, maar legde steeds meer nadruk op een innerlijke beleving van het geloof. Hij zag zich als een universeel, katholiek gelovige, die het wezenlijke van het christelijk geloof aanhing, maar menselijke 'opinies' wantrouwde. De Rooms-Katholieke Kerk blijft echter in zijn ogen de ware zichtbare kerk, omdat deze altijd heeft bestaan en nooit ophoudt te bestaan. Deze kerk is de voortzetting van de apostolische kerk, ondanks alle misstanden. Reformatoren stonden daarentegen op het standpunt dat de ware kerk daar is waar de zuivere leer is te vinden: de apostolische leer is zuiver bewaard in de Reformatie. Coornhert was ondanks zijn verzet tegen het bestaan van de protestantse 'sekten' een voorstander van godsdienstvrijheid en van de scheiding van kerk en staat. De overheid heeft wel de taak om orde en rust te handhaven bij kerkelijke twisten. Hij verzette zich tegen een te grote invloed van de Gereformeerde Kerk.

Coornhert heeft een groot aantal werken op zijn naam staan. Zijn ethische werk *Zedekunst* neemt een belangrijke plaats in de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde in. Naast polemisch theologische werken schreef Coornhert ook toneelstukken. Hij werd in 1583 lid van de Amsterdamse rederijderskamer De Eglentier, die de lijfspreuk 'In liefde bloeyende' voerde. In al zijn werken staat de menselijke heiliging centraal, als ontwikkelingsgang naar een leven zonder zonden. Als lyrisch dichter staat hij minder hoog aangeschreven dan als prozaschrijver. De belangstelling voor zijn werk was groot. Al tijdens zijn leven verschenen vele traktaten en toneelstukken in herdruk. Hij wist zijn scherpe kritiek op de geloofsleer van (vooral) de Gereformeerde Kerk in helder Nederlands te verwoorden. Deze kritiek dwong de predikanten ertoe om over de positie van hun publieke en door de Staten beschermde kerk na te denken. Coornhert kan worden beschouwd als een vernieuwer van de Nederlandse taal. Zijn taalgebruik diende een hoger doel: waarheidsverkondiging. Zijn lezers moesten een zuiver oordeel kunnen vellen, afhankelijk van de juiste kennis. Door duidelijk en niet in het Latijn, maar in de volkstaal te schrijven, konden steeds meer mensen tot kennis, waarheid en zaligheid komen. Hij vormde nieuwe Nederlandse woorden of gebruikte vergeten Middelnederlandse woorden. Hij schreef 'algemeen' in plaats van 'generael' en 'gesellichey' in plaats van 'societas'. Hij beschouwde de Nederlandse taal als een van de rijkste ter wereld.

1.2 Korte levensschets

Jeugd, huwelijk en slot Batestein

Coornhert bracht zijn jeugd door in Amsterdam, waar zijn vader, Volckert Janszoon, lakenkoopman was. De familie Coornhert behoorde tot de aanzienlijkste Amsterdammers van hun tijd. Ze woonden in de Warmoesstraat, toentertijd de deftigste straat van de stad. Coornhert was de jongste zoon in een rooms-katholiek gezin met vijf kinderen. Hij kreeg een degelijke opvoeding, vooral gericht op de handel. Het gezin had een Nederlandstalige Bijbel in huis waar Coornhert al op jonge leeftijd dagelijks uit las. Het is niet bekend om welke Bijbel het ging. Het zou om de eerste complete Bijbelvertaling in het Nederlands kunnen gaan, die in 1532 werd uitgegeven door de Antwerpse drukker Jacob van Liesvelt. Deze Bijbel werd populair in protestantse kringen, maar werd ook gelezen door rooms-katholieken. Vreemd genoeg heeft Coornhert de Latijnse school niet bezocht. Toen hij 16 jaar oud was maakte hij een zeereis naar Spanje en Portugal, wat toen gebruikelijk was voor koopmanskinderen. Kort na zijn terugkeer in 1539 trouwde hij met de Haarlemse Neeltje Simonsdochter, een vrouw uit een lager milieu dan waar Coornhert uit afkomstig was. Coornhert was pas 17 jaar oud. Zijn vrouw was (waarschijnlijk) twaalf jaar ouder. Het echt-

paar bleef kinderloos. Coornherts vader was inmiddels overleden. Zijn moeder, Truy Clementsdochter Delman, verzette zich tegen het voorgenomen huwelijk. Zij onterfde haar zoon. Een zus van Neeltje, Anna geheten, was de maîtresse van heer Reinoud III van Brederode. Coornhert kon als ‘conchierge ende toesiender’ – zoals hij zijn functie omschreef – op slot Batestein in Vianen gaan werken. Hier werden verboden boeken gedrukt. Coornhert las er in de bibliotheek, waarover hij het beheer voerde, werken van de theologen Maarten Luther (1483-1546), Johannes Calvijn (1509-1564), Menno Simons (1496-1561) en Sebastian Franck (1499-1543). De familie Van Brederode was anti-roomsegezind.

Graveur, drukker, notaris en secretaris in Haarlem

Lang heeft het verblijf op Batestein niet geduurd. In 1541 ging hij met zijn vrouw in Haarlem wonen. Hij was er zo’n vijftien jaar lang etser en graveur op hoog niveau en werkte tot 1559 voor de schilder Maarten van Heemskerck (1498-1574). Coornhert had veel inbreng bij het bedenken en vormgeven van de uitgebeelde thema’s, veelal moralistisch van aard of geïnspireerd op Bijbelverhalen. De veertiendelige serie *Jakobs ladder* uit 1550 beeldt uit dat de mens tijdens zijn leven in staat is om zijn zonden te overwinnen om zo hemelse zaligheid te verkrijgen, een belangrijk thema in Coornherts latere geschriften. In deze periode had Coornhert contact met Hendrik Niclaes. Deze wolhandelaar en sekteleider logeerde in 1555 tijdens een zaken- en zendingsreis bij Coornhert. Niclaes probeerde hem over te halen tot zijn Huis der Liefde toe te treden. Waarschijnlijk had Niclaes al eerder zakelijke contacten met de familie Coornhert. In 1564 ontmoetten ze elkaar voor het laatst in Antwerpen. Hun denkbeelden liepen ver uiteen. In latere brieven waarschuwde Coornhert voor de verderfelijke opvattingen van ‘den grooten tovenaer’.

In 1557, toen Coornhert dus 35 jaar oud was, leerde hij Latijn om te kunnen lezen wat de kerkvaders over de erfzonde schreven. Zijn leermeester was de latere rechtsgeleerde Johannes Basius, toen leerling van de Latijnse school in Haarlem. Coornhert kon niet geloven dat de erfzonde een straf van God is en vond deze gedachte ook niet in de Bijbel terug. Hij stelde hiertegenover dat de mens met Gods genade in principe in staat is tijdens zijn leven Gods geboden te onderhouden. In de in 1582 uitgegeven, maar hoogstwaarschijnlijk in 1550 geschreven, *Comedie van de Rijckeman* komt deze geloofsopvatting al naar voren. In 1560 begon hij met drie compagnons een drukkerij onder de naam Van Zuren, een van de compagnons. Hij vertaalde werk van Cicero, Seneca, Boccaccio en Homerus, dat door deze drukkerij werd uitgegeven. In 1561 werd hij – na op voorspraak van de burgemeesters van Haarlem een opleiding te hebben gevolgd – notaris, in 1562 secretaris of klerk van de stad en in 1564 eerste secretaris van de burgemeesters. In deze laatste functie werd hij bij de besluitvorming betrokken. De drukkerij werd al in datzelfde jaar gesloten vanwege door de overheid opgelegde beperkingen.